

Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region, Bd. 1: *Von der Vor- und Frühgeschichte bis zum Ende des Mittelalters*, hrsg. v. Karsten Brüggemann, Detlef Henning, Konrad Maier, Ralph Tuchtenhagen, Anton Hiersemann Verlag, Stuttgart 2018, ss. 651, ISBN 978-3-7772-1825-0.

Recenzowana praca jest owocem szeroko zakrojonego projektu skupiającego badaczy z Estonii, Finlandii, Litwy, Łotwy, Niemiec i Rosji oraz pierwszą częścią zaplanowanej na trzy tomy syntezy dziejów krajów bałtyckich od czasów prehistorycznych do początku XXI w. Koncepcja stworzenia serii dojrzała od 2004 r., kiedy doszło do rozszerzenia Unii Europejskiej o kraje Europy Środkowej i Środkowo-Wschodniej, w tym o trzy kraje bałtyckie: Estonię, Litwę i Łotwę. Prace zespołu badawczego rozpoczęły się w 2007 r., gdy udało się uzyskać dofinansowanie projektu ze strony Volkswagen Stiftung. Zasadniczą rolę w koordynacji inicjatywy odegrał Nordost-Institut w Lüneburgu.

Zarówno objętość pierwszego tomu serii, jak i jego wielowątkowość nie pozwalają na odniesienie się do wszystkich problemów odnotowanych na jego kartach, a jedynie na podniesienie wybranych zagadnień. W pierwszej kolejności należy przyrzeć się układowi treści podręcznika i doborowi poruszanych w nim problemów, a w dalszej części jego zawartości merytorycznej.

Zasadniczą część opracowania tworzy dziesięć rozdziałów będących efektem pracy 16 badaczy prezentujących problematykę o dobrze przemyślanym układzie oraz zróżnicowanej objętości. Niemal każdy z nich został poprzedzony charakterystyką podstawy źródłowej oraz pogłębioną refleksją nad dorobkiem historiografii. Właściwy wykład otwiera prezentacja wyników badań archeologicznych, dla którego cezurą końcową jest początek misji i krucjat pod koniec XII stulecia. Rozdziały *stricto* historyczne zostały ułożone według klucza problemowo-chronologicznego. Obejmują zagadnienia od podboju ziem inflanckich i kształtowania się struktur kościelnych, gospodarczych, społecznych i politycznych na przełomie XII i XIII w. aż do rozpadu tzw. Starych Inflant (Alt-Livland) w drugiej połowie XVI w. Niektóre teksty wymykają się cechom tradycyjnej syntezy i przynoszą dużo więcej niż tylko przedstawienie dziejów ziem inflanckich w średniowieczu. Przykładem może być rozdział zamykający książkę, poświęcony ukazaniu regionu w szerszym kontekście problemów świata bałtyckiego i cywilizacji europejskiej. Należy również zaznaczyć, że pod względem obszaru badań podręcznik całkowicie zdominowała tematyka ziem dzisiejszych Estonii i Łotwy, podczas gdy Litwie został poświęcony zaledwie jeden rozdział. Problematyka litewska pojawia się ponadto w różnym stopniu w niemal każdym z rozdziałów dotyczących zagadnień inflanckich¹.

¹ Na polskim rynku wydawniczym ukazały się w ostatnim czasie dwie syntezy dziejów regionu Morza Bałtyckiego autorstwa niemieckich historyków, zob. Wolfgang FROESE, *Historia państw i narodów Morza Bałtyckiego*, tł. Maciej DORNA, Ewa PŁOMIŃSKA-KRAWIEC, Katarzyna ŚLIWIŃSKA, Warszawa 2007 (wydanie niemieckie: Wolfgang FROESE, *Geschichte der Ostsee. Völker und Staaten am Baltischen Meer*, Katz 2002); Michael NORTH, *Historia Bałtyku*, red. Jörg

Publikacja rozpoczyna się od jednostronicowego słowa wstępnego autorstwa reprezentujących Nordost-Institut w Lüneburgu, Ottona Luchterhandta i Joachima Taubera. Pierwszy rozdział opracowania stanowi tekst Karstena Brüggemanna, Konrada Maiera i Ralpa Tuchtenhagena, w którym wyłożono koncepcję trzytomowej serii dotyczącej dziejów krajów bałtyckich (s. 11–29). Postawiono sobie za cel napisanie podręcznika (*Handbuch*) skierowanego do naukowców, studentów, decydentów politycznych i grona pasjonatów historii, który miał przełamywać narodowe spojrzenie na przeszłość, łączyć odmienne tradycje historiograficzne i ukazywać różnorodne punkty widzenia oraz przynieść najnowsze ustalenia badawcze. Autorzy mieli za zadanie przedstawić poszczególne problemy bałtyckiego średniowiecza w kontekście europejskim i wskazać na ile były one typowe, a na ile wyjątkowe na tym tle. Zastosowany w tytule serii termin *Baltikum*, pochodzący od nazwy *mare balticum*, jest ahistoryczny w odniesieniu do dziejów regionu aż do początku XX w., jednak zdecydowano się na jego użycie ze względów pragmatycznych. Odnosił się w niemieckiej tradycji językowej do trzech bałtyckich prowincji Rosji carskiej: Estonii, Inflant, Kurlandii, a także Litwy, które w czasie pierwszej wojny światowej znalazły się pod okupacją niemiecką. W 1918 r. Estonia, Litwa i Łotwa, określane jako „państwa bałtyckie”, uzyskały niepodległość (s. 12–18). Ważna dla zrozumienia całości koncepcji podręcznika jest informacja o rezygnacji z przedstawiania w pierwszym i drugim tomie szerszej ujętej problematyki litewskiej. Specyfika dziejów Litwy, która w średniowieczu i nowożytności podążała ścieżką rozwoju diametralnie odmienną od Estonii i Łotwy, zachowując suwerenność i pozostając do końca XVIII w. w ścisłych związkach z państwem polskim, sprawiła, że jej dzieje zaprezentowano w formie pojedynczych rozdziałów. Dopiero trzeci tom, który omawia historię krajów bałtyckich w XX stuleciu, uwzględniła Litwę w podobnym zakresie jak Estonię i Łotwę. Na takie podejście do problemu wpłynął również fakt, że w przygotowanej w wydawnictwie Hiersemanna i zaplanowanej na cztery tomy publikacji *Polen in der europäischen Geschichte* uwzględniono szczegółowe opracowanie historii Litwy do początku XX w. (s. 23).

Następnie Karsten Brüggemann i Ralph Tuchtenhagen scharakteryzowali dawną i współczesną terminologię stosowaną do określenia obszaru będącego przedmiotem zainteresowania autorów podręcznika („Deutschordensstaat”, „livländische Konföderation”, „Alt-Livland”) oraz pojęcie „średniowiecze” w odniesieniu do Inflant (s. 31–41). Wyjaśnienie tych elementów ma swoje głębokie uzasadnienie ze względu na własną specyfikę i kontekst. Pierwszy tom opracowania miał omawiać problemy dziejów krajów bałtyckich w cezurach chronologicznych elastycznie wyznaczonych na okres między 1200 a 1550 r. Dopuszczono odstępstwa od tej zasady w zależności od omawianego tematu. Uznając w pełni znaczenie wymienionych przez obydwu badaczy uwarunkowań, można stwierdzić, że recenzowany tom obejmuje historię ziem bałtyckich, w tym przede wszystkim dzisiejszych Estonii i Łotwy w epoce, którą Matthias Thumser określił mianem „długiego inflanckiego średniowiecza” (s. 145), choć precyzyjniej należałoby raczej pisać o „przesuniętym inflanckim średniowieczu”.

HACKMANN, tł. Adam PESZKE, Warszawa 2018 (wydanie niemieckie: Michael NORTH, *Geschichte der Ostsee. Handel und Kulturen*, München 2011).

Właściwą część tomu rozpoczynają dwa rozdziały poświęcone geograficznym i językowym uwarunkowaniom funkcjonowania regionu, których autorami są odpowiednio Hansjörg Küster (s. 43–63) i Cornelius Hasselblatt (s. 65–76). Wstęp do epoki historycznej stanowi najobszerniejszy spośród wszystkich zamieszczonych w tomie tekst poświęcony prehistorii i wczesnemu średniowieczu ziem inflanckich i litewskich, autorstwa Andrisa Šnē i Heikiego Valka (s. 77–143). Za szczególnie interesującą z punktu widzenia przełomu XII i XIII w. można uznać podniesioną przez obydwu badaczy kwestię konsolidacji struktur władzy na ziemiach zamieszkiwanych przez plemiona bałtyckie i ugrofińskie w przededniu penetracji obszaru nad dolną Dźwiną przez przedstawicieli cywilizacji zachodniego chrześcijaństwa. Pozwala to na częściową odpowiedź na pytanie o przyczyny podporządkowania tych ziem w wyniku wypraw misyjnych i krucjat organizowanych pod auspicjami papieżstwa od schyłku XII w., przy jednoczesnym zachowaniu niezależności przez pogańskich Litwinów aż do końca XIV w. Organizacje plemienne Łatgalów i Kurów miały charakter tzw. wodzostw (*chiefdom*)². Na czele stosunkowo egalitarnych społeczności stali przywódcy, których „panowanie” ograniczało się do poszczególnych terytoriów. Próby centralizacji władzy na obszarach zamieszkiwanych przez Łatgalów lub Semigalów nie zaowocowały zapoczątkowaniem procesów, w wyniku których mogły się wykształcić bardziej zaawansowane struktury społeczno-polityczne o charakterze wczesnych państw. Z kolei rozmieszczenie grodów w północnej i południowej Estonii wskazuje na „nieregularne i asymetryczne sieci głównych centrów władzy”. Stopień organizacji tamtejszych plemion pozwalał im na odparcie najazdów ruskich, duńskich i szwedzkich (s. 142–143). Odnotowane w czasach prehistorycznych i we wczesnym średniowieczu na obszarze Litwy kompleksy grodowe wraz z otaczającymi je osadami są uznawane za przejaw wyższego stopnia koncentracji władzy. Przykładem takiego ośrodka jest Kiernów, gdzie na powierzchni niemal 200 ha zidentyfikowano system obronny złożony z pięciu grodów wraz z prehistorycznym i wczesnośredniowiecznym miastem, kilkoma osadami i cmentarzami. Miejsce to osiągnęło kulminację swojego rozwoju w XII–XIV w. Ostatecznie do wykrystalizowania się centralnego ośrodka władzy i terytorium doszło na Litwie w XIII w., czego przejawem były rządy Mendoga w latach 1238–1263 (s. 137–138).

Matthias Thumser omawia przekazy do dziejów średniowiecznych Inflant (s. 145–150). Bazę źródłową charakteryzuje w jego opinii „fragmentaryczność i niejednorodność”, co jest pokłosiem zniszczeń wojennych z XVI i XVII w. Materiały przydatne do badań nad interesującą epoką przechowywane są obecnie w archiwach Rygi i Tallinna, ale również Berlina, Lubeki, Gdańska, Sztokholmu, Kopenhagi, Krakowa, Warszawy i Rzymu. Najważniejsze edycje do dziejów średniowiecznych Inflant to wielotomowy dyplomatariusz inflancki, dzieło wydawane od 1853 r. przez Friedricha Georga von Bungego i recesy zjazdowe stanów inflanckich publikowane od 1907 r. przez Oskara Stavenhagena i Leonida Arbusowa młodszego. Podnoszona od dawna przez środowi-

² Szerzej na temat instytucji tzw. wodzostwa zob. Michał TYMOWSKI, *Organizacje plemienne na obszarze Polski w IX–X w. w świetle antropologicznych teorii systemu segmentarnego i wodzostwa (chiefdom)*, [in:] *Europa barbarica, Europa christiana. Studia mediaevalia Carolo Modzelewski dedicata*, red. Roman MICHAŁOWSKI, Warszawa 2008, s. 263–283.

ska badaczy dziejów Inflant konieczność uzupełnienia luki wydawnictwa *Liv-, Est und Kurländisches Urkundenbuch* dla lat 1472–1494 doczekała się w ostatnim czasie częściowej realizacji. Matthias Thumser i Klaus Neitmann wraz z zespołem współpracowników opublikowali dokumenty za lata 1472–1483³. Nie można zapomnieć, że podstawę źródłową do dziejów inflanckiego średniowiecza tworzą również źródła narracyjne o niezwykle wysokiej wartości i wciąż nie w pełni wykorzystanym potencjale (w tym m.in. kronika Henryka z Liwonii, *Inflancka kronika rymowana* czy kronika Hermana von Wartberge). Wstępną część opracowania M. Thumsera zamyka zestawienie najważniejszych edycji źródłowych (s. 150–157).

W obszernym tekście Anti Selart przedstawia z dużą dbałością o szczegóły kolejne etapy podboju ziem inflanckich w XII–XIII w. (s. 159–209). Tekst został poprzedzony ciekawą refleksją nad źródłami i historiografią. Autor charakteryzuje średniowieczne kroniki pod kątem przydatności do badań nad podjętym tematem, podkreślając ich bogactwo informacyjne, ale jednocześnie wskazując na wyraźną stronniczość autorów. Najlepszym tego przykładem jest spisana w latach dwudziestych XIII w. słynna kronika Henryka z Liwonii (znanego również w polskiej historiografii jako Henryk Łotysz). Estoński badacz przychyła się ostrożnie do tezy na rzecz pochodzenia kronikarza z okolic Magdeburga (s. 159). Źródła kronikarskie stanowiące podstawę opracowania uzupełniają dokumenty i listy. Do końca XIII w. znanych jest ponad 250 dyplomów spisanych w Inflantach, z których najstarszy został wystawiony około 1211 r. przez biskupa ryskiego Alberta (1199–1229). W dalszej części tekstu A. Selart interesująco przedstawia zmienność poglądów na temat podboju w opiniach kronikarzy i badaczy od czasów średniowiecza po XXI w. i wskazuje uwarunkowania tego zjawiska. Akceptację brutalnych metod chrystianizacji i konkwisty, poddawanych niekiedy krytyce już w średniowieczu, zastąpiła ambiwalentna postawa obecna w historiografii protestanckiej, pochwalająca z jednej strony zdobycie kraju i nawrócenie ludów bałtyckich na chrześcijaństwo, z drugiej zaś strony wyrażającą dezaprobatę dla metod działania stosowanych przez duchowieństwo rzymskokatolickie (s. 161–162)⁴. We współczesnych badaniach tematyka inflanckich wypraw krzyżowych zyskała niezwykłą popularność wśród międzynarodowego grona badaczy od lat dziewięćdziesiątych XX stulecia za sprawą opublikowanej w 1980 r. książki angielskiego historyka Erica Christiansena *The Northern Crusades*⁵. Zaczęto je odtąd rozpatrywać nie jako wyizolowane wydarzenia na odległych krańcach średniowiecznej cywilizacji łacińskiej, ale część wielkiego ruchu krucjatowego, który zainicjowano w centrum zachodniego chrześcijaństwa pod koniec XI w. (s. 164–166). Zainteresowania problemem

³ *Liv-, Est und Kurländisches Urkundenbuch*, Abt. 1, Bd. 13: 1472–1479, hrsg. v. Klaus NEITMANN, Matthias THUMSER, Madlena MAHLING, Köln–Weimar–Wien 2018; Abt. 1, Bd. 14: 1480–1483, hrsg. v. Klaus NEITMANN, Matthias THUMSER, Köln–Weimar–Wien 2020. Recenzja edycji z 2018 r. zob. Mihkel MÄESALU [rec.], *Liv-, Est und Kurländisches Urkundenbuch*, Abt. 1, Bd. 13: 1472–1479, Forschungen zur baltischen Geschichte, No 14: 2019, s. 237–241.

⁴ Interesująco na ten temat pisał również Dennis HORMUTH, *Die Christianisierung als politisches Argument in der livländischen Publizistik der Frühen Neuzeit*, Zapiski Historyczne, t. 76: 2011, z. 4, s. 43–61.

⁵ Polskie tłumaczenie książki zostało opublikowane dopiero w 2009 r., zob. Eric CHRISTIANSEN, *Krucjaty północne*, tł. Janusz SZCZEPAŃSKI, Poznań 2009.

w szerokich kręgach historyków dowodzi wielojęzyczna literatura przedmiotu wykorzystana przez autora rozdziału.

Omawiając zdobywanie ziem inflanckich przez przybyszów z Europy Zachodniej (w tym szczególnie z Rzeszy Niemieckiej i Danii), A. Selart rozpoczyna prezentację tematu od przypomnienia o ukierunkowanych na Estonię próbach podjęcia misji chrystianizacyjnych, zainicjowanych przez arcybiskupa duńskiego Eskila z Lundu w latach sześćdziesiątych–siedemdziesiątych XII w. i wyprawie łupieskiej syna króla norweskiego Eiríkra w połowie lat osiemdziesiątych XII w., następnie omawia działalność niemieckich biskupów misyjnych Meinharda (1186–1196) i Bertolda (1196–1198), a szczególnie wnikliwie rozpatruje wydarzenia podczas przełomowego pontyfikatu pierwszego biskupa ryskiego, Alberta (1199–1229) (s. 173–191). Kończy przedstawienie problemu na zarysowaniu sytuacji w końcu XIII w., kiedy kraj zwany „Livland” miał już zarysowane granice zewnętrzne oraz ukształtowane struktury polityczne i kościelne. Kolejne etapy podporządkowywania ziem inflanckich zostały scharakteryzowane zarówno na tle rywalizacji aktywnych tam bezpośrednio czynników politycznych, w tym arcybiskupów i biskupów inflanckich, kawalerów mieczowych, a potem Krzyżaków, władców duńskich oraz książąt litewskich i ruskich, jak i w szerokim kontekście międzynarodowym tego czasu, w tym stosunku papieżstwa i cesarstwa do misji i krucjat inflanckich. Autor próbuje również odpowiedzieć na pytanie o przyczyny sukcesu krzyżowców w podboju Inflant. Dochodzi do wniosku, że źródeł tego należy upatrywać we wsparciu militarnym, które najeźdźcy zapewnili sobie u rodzimej ludności. Duże znaczenie miało również w tym aspekcie wykorzystanie nieznanymi autochtonom elementów rzemiosła wojskowego, w tym m.in. kusz, maszyny oblężniczych czy techniki wznoszenia murowanych zamków (s. 198–202).

Kolejny rozdział książki, zatytułowany *Das livländische Mittelalter*, zawiera teksty na temat tworzenia się struktur kościelnych, społecznych, gospodarczych i politycznych. Autorzy poszczególnych podrozdziałów starają się odejść od linearnego wykładu i wkraczają nierzadko na nowe pola badawcze, które uzupełniają tradycyjny obraz omawianych zjawisk. Całość otwiera charakterystyka historiografii, która pozwala wskazać jej punkty ciężkości i deficyty (s. 211–223). Tiina Kala jest autorką podrozdziału poświęconego Kościołowi (s. 224–258). Omawia w nim powstanie instytucji kościelnych – biskupstw i kapituł katedralnych oraz parafii i klasztorów (w tym m.in. cystersów, dominikanów i franciszkanów)⁶. Warto wspomnieć, że Inflanty należały w średniowieczu do krajów, w których szczególnie licznie były reprezentowane klasztory żeńskie, w tym cysterki (konwenty w Rydze, Rewlu, Leal i Dorpacie) i brygidki (klasztor w Mariental koło Rewla). Zgromadzenia żeńskie reguły cysterskiej cieszyły się dużą popularnością wśród inflanckiej szlachty jako instytucje służące zaopatrzeniu szlacheckich córek (s. 243–245). W zestawieniu literatury przy omówieniu części poświęconej zakonowi mendykanckim zabrakło pracy Leonharda Lemmensa na temat franciszkanów w Inflantach i Prusach oraz rozprawy Rafała Kubickiego dotyczącej

⁶ Zagadnienia przedstawione w tej części opracowania są zasadniczo zbieżne z problematyką tekstu opublikowanego w 2002 r. przez Andrzeja Radzimińskiego, zob. Andrzej RADZIMIŃSKI, *Podziały kościelne Inflant z Estonią*, [in:] *Inflanty w średniowieczu. Władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów*, red. Marian BISKUP, Toruń 2002, s. 17–42.

działalności duszpasterskiej w miastach dominikanów pruskich i inflanckich⁷. Za interesujące w tej części książki można uznać jej fragmenty na temat życia religijnego (kazania, kultury świętych, bractwa religijne w miastach) oraz recepcji chrześcijaństwa wśród ludności miejscowej Inflant. Ewangelizacji tej grupy społecznej nie sprzyjał system parafialny, ukształtowany zasadniczo do końca XIII w., który – jak się wydaje – pomimo prób zagęszczenia sieci kościołów i kaplic, nie pozwalał na efektywne sprawowanie opieki duszpasterskiej nad ludnością wsi. Kościół inflancki odczuwał ponadto niustanny brak wykwalifikowanych kadr. Podstawowym problemem była znajomość języków autochtonów wśród duchowieństwa rekrutującego się z ludności niemieckiej, bez czego trudno było dotrzeć z przesłaniem religijnym do wiernych⁸. Statuty kościelne pochodzące z inflanckich diecezji metropolii ryskiej z XV–XVI w. i protokoły wizytacyjne z terenu diecezji ozylskiej z XVI w. wskazują na zachowanie wśród miejscowych relikwów przedchrześcijańskich kultów i dawnych elementów moralności. Ludność żyła w klimacie swoistego dualizmu, choć formalnie ochrzczona, nadal czciła pogańskie bóstwa i siły przyrody oraz kultywowała dawne obyczaje⁹. Z mniejszych uwag należy odnotować nieuwzględnienie w tym miejscu badań Mai Gąssowskiej i Nele Rand¹⁰.

Dwa następne podrozdziały autorstwa Juhana Kreema podejmują problematykę inflanckiej gałęzi zakonu krzyżackiego (s. 259–278) i tamtejszej szlachty (s. 278–296). W pierwszym z nich autor koncentruje się na okolicznościach pojawienia się Krzyżaków w Inflantach w 1237 r., charakteryzuje ich pozycję ustrojową w ramach konstelacji politycznej, podstawy majątkowe i strukturę organizacyjną, a także liczebność oraz pochodzenie społeczne i terytorialne. Szczególne znaczenie miała ostatnia kwestia, która przełożyła się na spójność gałęzi inflanckiej. Tzw. konflikt języków (*Zungenstreit*), czyli spór między dominującymi liczebnie w Inflantach braćmi przybyłymi

⁷ Leonhard LEMMENS, *Die Franziskanerkustodie Livland und Preussen. Beitrag zur Kirchengeschichte der Gebiete des Deutschen Ordens*, Düsseldorf 1912; Rafał KUBICKI, *Mendicant Orders in medieval Prussia and Livonia: Pastoral Activities in Towns*, Acta Historica Universitatis Klaipeensis vol. 33: 2016, s. 123–146.

⁸ Jak wykazał Rafał Kubicki, poważny wkład w ewangelizację wsi miały w Prusach zakony mendykanckie, zob. Rafał KUBICKI, *Uwagi na temat roli zakonów mendykanckich w duszpasterstwie na terenach wiejskich państwa zakonu krzyżackiego w Prusach*, Studia Historica Gedanensia, t. 7: 2016, s. 17–37. DOI: <https://doi.org/10.4467/23916001HG.16.001.6386>.

⁹ Zarysowana sytuacja dotycząca recepcji chrześcijaństwa przez ludność miejscową ma analogie pruskie. Dla przykładu zob. m.in. Andrzej RADZIWIŃSKI, *Udział zakonu krzyżackiego w procesie ewangelizacji Prus. Uwagi na podstawie ustawodawstwa synodalnego*, Zapiski Historyczne, t. 70: 2005, z. 1, s. 7–26; Julia MOŹDŻEŃ, *Synkretyzm religijny Prusów na podstawie kroniki Szymona Grunaua*, Pruthenia. Pismo poświęcone Prusom i ludom bałtyjskim, t. 6: 2011, s. 221–248.

¹⁰ Maja GĄSSOWSKA, *Religijność ludowa Inflant w świetle statutów synodalnych z 1422 i 1428 r. i źródeł miejskich z XV w.*, [in:] *Zbożność středoveku* (Colloquia mediaevalia Pragensia, t. 6), red. Martin NODL, Krzysztof BRACHA, Praha 2007, s. 157–173; Nele RAND, *Die livländische Bauernschaft in den Statuten der Rigaer Provinzialsynoden*, [in:] *Estnisches Mittelalter. Sprache – Gesellschaft – Kirche* (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 20), hrsg. v. Kadri-Rutt HAHN, Matthias THUMSER, Eberhard WINKLER, Berlin 2015, s. 167–192.

z Westfalii a Nadreńczykami, wspieranymi od początku XV w. przez wielkich mistrzów w Prusach, wybuchł w 1438 r. wraz z wyznaczeniem przez malborską centralę na mistrza inflanckiego, pochodzącego z Nadrenii, Heinricha von Notlebena, a nie Westfalczyka, Heidenreicha Vinkego von Overberga. Źródło wewnętrznych nieporozumień usunięto w drugiej połowie XV w. (s. 273–274). Obiecująco zapowiadająca się krótka część podrozdziału dotycząca życia codziennego na zamkach Krzyżaków inflanckich nie zaspokaja ciekawości czytelnika. Dodać należy, że nie jest to w jakimkolwiek stopniu wina J. Kreema, który ze względu na brak źródeł musiał się w tym fragmencie swoich wywodów oprzeć niemal wyłącznie na tekstach normatywnych, a scharakteryzowany tą drogą obraz codzienności korporacji jest statyczny i nie odbiega od ogólnych uwarunkowań, w jakich funkcjonowały pozostałe gałęzie zakonu krzyżackiego (s. 269–271). Dzieje Krzyżaków w Inflantach są interesujące ze względu na odmiennosc ich losów w czasie reformacji w porównaniu z gałęzią pruską, zsekularyzowaną w 1525 r. przez ostatniego wielkiego mistrza, Albrechta von Hohenzollerna. Nie poszli oni drogą swoich współbraci z Prus i przetrwali jako instytucja rzymskokatolicka do końca istnienia Starych Inflant (s. 277–278). Problem ten został gruntownie omówiony w rozdziale poświęconym reformacji, który również wyszedł spod pióra J. Kreema. W konkluzjach dochodzi on do wniosku, że „inflancka gałąź zakonu krzyżackiego była raczej pozytywnie nastawiona do nowego wyznania, aczkolwiek byli [w niej – R.S.] również sympatycy starej wiary” (s. 455–456).

W drugim tekście autorstwa J. Kreema został omówiony temat szlachty inflanckiej. Obraz przedstawiony przez estońskiego badacza eksponuje przede wszystkim prawne i ekonomiczne podstawy funkcjonowania rycerstwa. W swojej zasadniczej części wywodziło się ono z grupy ministeriałów, którzy przybyli do Inflant jako krzyżowcy z Westfalii, Holsztynu, Saksonii i Lauenburga. Spora grupa rycerstwa inflanckiego uformowała się z dawnych miejscowych możnych plemiennych, którzy z czasem ulegli zniemczeniu. Skromniej wypada krótki fragment poświęcony kulturze szlacheckiej (s. 294–296). Szczególnie w tej części widoczny jest brak prowadzonych wspólnie badań nad stanem rycerskim na interesującym obszarze. Pod względem kulturowych wartości i preferowanych atrybutów stanowych rycerstwo inflanckie nie odróżniało się od przedstawicieli swojej grupy społecznej na tle europejskim. Widoczne są charakterystyczne dla niej oznaki statusu jak herb czy odnotowana w dziełach sztuki predylekcja do kultu określonych świętych (św. Jerzy i św. Wiktor) i literatury (romans rycerski o Tristanie i Izoldzie). Dwa ostatnie aspekty przywołane przez J. Kreema wskazują również na środowiska miejskie jako odbiorców kultury rycerskiej. Miejscom kształtowania i przekazywania zawartych w niej treści były niewątpliwie dwory. Jak podkreśla autor, wielość ośrodków władzy terytorialnej zdecydowała o tym, że na terenie Inflant nie powstało jedno silne centrum o znaczeniu porównywalnym do pruskiego Malborka. Zasadnie wskazuje na znaczenie podróży rycerskich w przekazywaniu wartości kulturowych charakterystycznych dla tego stanu. Należy dodać, że już przed wieloma laty Werner Paravicini zwrócił uwagę na wyprawę do Europy Zachodniej, którą w 1448 r. podjął lennik biskupa dorpackiego, Otto von Dolen. Celem jego podróży był dwór księcia burgundzkiego Filipa III Dobrego (1396–1467), który przyjął inflanckiego rycerza do grona swoich radców i dworzan. Ottonowi von Dolenowi udało się wówczas nawiązać liczne znajomości ze szlachetnie urodzonymi

mi przedstawicielami elity państwa burgundzkiego i poznać najnowsze tendencje panujące w europejskim centrum kultury rycerskiej¹¹. Równie ważnym, a pominiętym przez J. Kreema aspektem funkcjonowania rycerstwa inflanckiego, łączącym się zarówno z kulturą rycerską, jak i religijnością, była działalność fundacyjna. W zachowanych źródłach zachowały się nierzadko informacje na temat kultywowania pamięci modlitewnej o kilku pokoleniach zmarłych członków poszczególnych rodów rycerskich, co dowodzi dobrej znajomości genealogii. Odrębnym zagadnieniem jest ustanawianie przez rycerstwo miejsc sprawowania komemoracji w postaci nekropolii rodowych, które służyły również podkreślaniu ekskluzywizmu przedstawicieli elity warstwy rycerskiej i umacnianiu ich prestiżu w społeczeństwie. Zjawisko to widoczne jest chociażby w przypadku obecnego w Inflantach od XIII w. rodu rycerskiego Tiesenhausenów, którego zmarli przedstawiciele byli w XIV i XV w. grzebani w klasztorze cysterskim w Falkenau¹². Należy skorygować informację J. Kreema o jakoby dopiero szesnastowiecznej metryce ordynków dworskich na obszarze Rzeszy Niemieckiej (s. 295–296), podczas gdy w opinii Ellen Widder i Volkera Ohlenschlägera tego rodzaju źródeł nie było tam „niemal całkowicie” do XV w., ale ich liczba systematycznie rosła w drugiej połowie tego stulecia¹³.

Miastom inflanckim (s. 296–340) i autochtonicznej ludności chłopskiej (s. 341–377) zostały poświęcone dwa kolejne niezwykle treściwe podrozdziały, których autorką jest Inna Pölsam-Jürjo. W pierwszym z nich badaczka wszechstronnie omawia tematykę miast i ich mieszkańców. Inflanty należały w średniowieczu oprócz Finlandii i Norwegii do najsłabiej zurbanizowanych krajów europejskich. W tym okresie funkcjonowało tam jedynie 19 bardzo nierównomiernie rozmieszczonych miast. Ponad połowa z nich została założona w XIII w., siedmiu nadano przywileje lokacyjne w XIV w., a zaledwie jedno powstało pod koniec XIV w. lub w pierwszej połowie XV w. (s. 297–298). Liczba ludności miast inflanckich w XVI w. oscylowała między 35 000 a 40 000 ludzi (s. 305), a więc niemal tyle samo, co największe miasto niemieckie

¹¹ Werner PARAVICINI, *Zeitenwende. Edelleute aus dem Ordensland Preußen und Livland im Westeuropa des 15. Jahrhunderts*, [in:] *Reich, Regionen und Europa in Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Peter Moraw* (Historische Forschungen, Bd. 67), hrsg. v. Barbara KRAUSS, Paul-Joachim HEINIG, Sigrid JAHNS, Hans-Joachim SCHMIDT, Rainer Christoph SCHWINGES, Sabine WEFERS, Berlin 2000, s. 421–426.

¹² *Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1201 bis 1500)*, Bd. 1, bearb. v. Hermann von BRUININGK, Nikolaus BUSCH, Riga 1908, No 147, 559. Różne aspekty interesującego zagadnienia poruszała w swoich pracach Maja Gąssowska, zob. Maja GĄSSOWSKA, *Fundacje ołtarzowe w klasztorze dominikanów w Rewalu w XIV i XV wieku*, [in:] *Święty Jacek i dziedzictwo dominikańskie*, red. ks. Erwin MATEJA, Anna POBÓG-LENARTOWICZ, Maria ROWIŃSKA-SZCZEPANIAK, Opole 2008, s. 453–466; eadem, *Portret cysterek rewalskich „we wnętrzu”*, [in:] *Ambona. Teksty o kulturze średniowiecznej ofiarowane Stanisławowi Bylinie*, red. Krzysztof BRACHA, Wojciech BROJER, Warszawa 2016, s. 109–125.

¹³ Ellen WIDDER, Volker OHLenschläGER, *Hofordnungen*, [in:] *Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich*, Tl. 3: *Hof und Schrift*, bearb. v. Jan HIRSCHBIEGEL, Jörg WETTLAUER, Ostfildern 2007, s. 391, https://adw-goe.de/digitale-bibliothek/hoefe-und-residenzen-im-spaetmittelalterlichen-reich/id/rf15_III-354/?tx_find_find%5BunderlyingQuery%5D%5Bq%5D%5Bdefault%5D=Hofordnung&tx_find_find%5BunderlyingQuery%5D%5Bposition%5D=1 [dostęp z 31 V 2022].

w XV stuleciu – Kolonia¹⁴. W dalszej części tekstu zostały kolejno omówione problemy dotyczące organizacji władz miejskich i prowadzonej przez nie polityki. Scharakteryzowano mieszkańców miast pod względem liczebności i pochodzenia. Interesujący fragment został poświęcony kwestiom etnicznym. Kategoria tzw. nie-Niemców (*Undeutsche*), która podlegała wykluczeniu na różnych polach życia miejskiego, nie była jednak charakterystyczna wyłącznie dla Inflant. Od połowy XIV w. obostrzenia w dostępie do cechów i wykonywaniu rzemiosła skierowane przeciw nie-Niemcom pojawiły się w również w miastach na prawie niemieckim zakładanych na obszarach zamieszkiwanych przez ludność słowiańską lub w ich bezpośrednim sąsiedztwie (np. Lüneburg, Beeskow czy Schwerin)¹⁵. W źródłach inflanckich określenie *Undeutsche* w odniesieniu do autochtonów pojawiło się po raz pierwszy około połowy XIV w. i nie niosło jeszcze wówczas negatywnych skojarzeń. Pod koniec tego stulecia w prawie miejskim Hapsal znalazł się zakaz dziedziczenia nieruchomości miejskich, wymierzony w mieszkańców pochodzenia estońskiego. Ograniczenia wprowadzane od drugiej połowy XIV w. przez rady miejskie przewidywały wykluczenie nie-Niemców z cechów i gildii. Za pomocą ustawodawstwa próbowano również ingerować w życie prywatne mieszczan, zakazując zawierania związków małżeńskich przez Niemców z przedstawicielami ludności nieniemieckiej (np. statuty cechu piekarzy w Rydze z 1392 r.). W końcu XIV w. zakazano w Rydze zakładania spółek handlowych przez Niemców i nie-Niemców oraz w XV stuleciu, zakupu nieruchomości przez Łotyszy (s. 309–311). Obszerna część podrozdziału została poświęcona na omówienie problematyki handlu i rzemiosła. W pierwszym przypadku uwzględniono jego organizację, strukturę importu i eksportu oraz problematykę rynku wewnętrznego, a także wpływ aktywności zawodowej kupców hanzeatyckich na formy życia miejskiego (s. 313–328). Autorka nie ogranicza swojego wykładu jedynie do tradycyjnie pojmywanych zagadnień z zakresu problematyki miejskiej, dotyka również życia codziennego. Porusza m.in. temat utrzymania czystości przestrzeni miejskiej (usuwanie śmieci i odpadów, brukowanie ulic i placów, budowa kanalizacji w większych miastach), funkcjonowania miejsc publicznych (rynek, ratusz, kościół parafialny, plebania, siedziba gildii, winnice i piwiarnie), wyżywienia, świętowania, strojów i rozplanowania oraz wyposażenia domów mieszczkańskich (s. 334–340). Przywoływane w tej części przykłady pochodzą w dużej mierze ze średniowiecznego Rewla, stąd może dziwić, że nie zostały uwzględnione najnowsze badania Kadri-Rutt Hahn na temat testamentów mieszczan rewelskich w XV–XVI w. Wspomniana badaczka poświęciła obszerne fragmenty swojej książki kulturze materialnej¹⁶.

¹⁴ Hartmut BOECKMANN, Heinrich DORMEIER, *Konzilien, Kirchen- und Reichsreform 1410–1495* (Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte, Bd. 8), Stuttgart 2005, s. 141.

¹⁵ Zob. m.in. Doris BULACH, *Ausgrenzung, Eingrenzung, Assimilation? Slawen und Deutsche im mittelalterlichen Handwerk des südlichen Ostseeraums und Brandenburgs*, *Hansische Geschichtsblätter*, T. 124: 2006, s. 71–91, DOI: <https://doi.org/10.21248/hgbl.2006.141>.

¹⁶ Kadri-Rutt HAHN, *Revaler Testamente im 15. und 16. Jahrhundert* (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 19), Berlin 2016. Studium to zostało poprzedzone artykułem tej badaczki na temat testamentu mieszczanina rewelskiego Gerda Satzema z 1491 r., zob. Kadri-Rutt ALLIK, *Revaler Testamente aus dem 15. Jahrhundert. Das Testament des Revaler Bürgers Gerd Satzema (1491)*, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, Bd. 46: 1997, No 2, s. 178–204.

Ilgvars Misāns prezentuje problematykę życia stanowego w Inflantach w XIV–XV w. w kontekście rywalizacji o dominację w kraju między arcybiskupami ryskimi a inflancką gałęzią zakonu krzyżackiego (s. 377–395). Początki reprezentacji stanowej rycerstwa sięgają końca XIII w. w duńskiej Harii i Wironii i pierwszej połowy XIV w. na obszarze pozostałych władztw terytorialnych. W późniejszym okresie dołączyli do nich przedstawiciele trzech dużych miast inflanckich: Rygi, Rewla i Dorpatu. Specyfika stanów inflanckich wynikała m.in. z silnego poczucia etnicznej i kulturowej odrębności niemieckiego duchowieństwa, rycerstwa i mieszczaństwa wobec ludności miejscowej. Był to, obok położenia *Livoniae* na pograniczu świata łacińskiego, zasadniczy czynnik sprzyjający wykształceniu się przedstawicielstwa elit niemieckich przybyszów w Inflantach. W pełni akceptowane pozostają w tym zakresie publikowane w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. wyniki badań Jana Kostrzaka (s. 378). W średniowieczu krajem targwały niepokoje i konflikty, przybierające niekiedy formę otwartych wojen, które przeplatały porozumienia zawierane między ordynariuszami ryskimi a mistrzami inflanckimi. Symboliczne znaczenie miało w tej rywalizacji panowanie nad Rygą. W 1274 r. król rzymski Rudolf I Habsburg (1273–1291) wydał dla Krzyżaków inflanckich dokument, który gwarantował im zwierzchnictwo nad miastem. Zaostrzająca się konfrontacja doprowadziła u schyłku XIII w. do krwawych walk mieszczan z Zakonem, z których zwycięsko wyszli mnisi-rycerze. Sytuacja zaczęła się układać dla nich szczególnie niekorzystnie dopiero po osłabieniu pruskiej centrali w wyniku klęski grunwaldzkiej w 1410 r. i translacji dotychczasowego ordynariusza ryskiego Johanna von Wallenrodego na biskupstwo Liège w 1418 r., od kiedy na tronie arcybiskupim w Rydze zasiadali zadeklarowani przeciwnicy Zakonu. Ostatnim akcentem sporu w XV w. była klęska mieszczan ryskich w 1491 r. w wojnie z korporacją zakonną i konieczność powrotu do uzgodnień traktatu kirchholmskiego z 1452 r., który przewidywał wspólne zwierzchnictwo nad Rygą Krzyżaków inflanckich i arcybiskupów ryskich. Widoczne od lat siedemdziesiątych XIV w. działania Zakonu zmierzające do uzyskania dominującej pozycji w Inflantach były określane w starszej literaturze przedmiotu mianem „polityki inkorporacyjnej” („Inkorporationspolitik”). Obecnie w ślad za najnowszymi ustaleniami Bernharta Jähniga i Henrike Bolte przedstawia się je jako dążenia do objęcia przez Zakon swoistego patronatu nad diecezjami inflanckimi („Schutzherrschaft des Ordens”) na wzór rozwiązań praktykowanych w Rzeszy Niemieckiej (s. 388). Jak zauważa autor, jednym ze skutków rywalizacji obu skonfliktowanych sił było zwiększenie znaczenia politycznego stanów inflanckich i poszerzenie zakresu ich przywilejów (s. 395).

Kolejny tekst w tej części książki, autorstwa Aleksandra J. Filjuškina, omawia relacje Inflant z ich bliższymi i dalszymi sąsiadami w XIV–XV w. (s. 397–421). W poprzedzającym ten rozdział zestawieniu literatury przedmiotu zabrakło m.in. artykułów i opracowań takich autorów jak Juhana Vasara¹⁷, Birgitte Eimer¹⁸, Jana Kostrzaka¹⁹,

¹⁷ Juhana VASAR, *Taani püüded Eestimaa taasvallutamiskes 1411–1422* (Eesti Vabariigi Tartu Ulukoli Toimetused; B. Humaniora, nr 18), Tartu 1930.

¹⁸ Birgitte EIMER, *Gotland unter dem Deutschen Orden und die Komturei Schweden zu Årsta*, Innsbruck 1966.

¹⁹ Jan KOSTRZAK, *Stanowisko inflanckich władz zakonnych wobec wojen polsko-krzyżackich w latach 1409–1422 (część 1)*, *Zapiski Historyczne*, t. 39: 1975, z. 4, s. 7–28, idem, *Stanowisko inf-*

Zenona Huberta Nowaka²⁰, Rafała Simińskiego²¹ i Sebastiana Kubona²². Za głównego aktora na arenie międzypaństwowej rosyjski badacz uznał inflancką gałąź zakonu krzyżackiego i poprowadził narrację głównie przez pryzmat jego aktywności. W mniejszym stopniu przedmiotem jego zainteresowania była działalność na tym polu pozostałych władców duchownych i miast inflanckich. Zagadnienia zostały omówione w trzech odrębnych częściach. Najpierw zarysowano relacje Inflant z Zachodem, w tym ich kontakty z państwami zjednoczonej Skandynawii (Dania i Szwecja), relacje mistrza inflanckiej gałęzi zakonu krzyżackiego z wielkim mistrzem w Prusach oraz z dworem papieskim i cesarskim. Duńskie plany rewindykacyjne w odniesieniu do Estonii w pierwszej połowie XV w. zakończyło zawarcie przez króla Eryka Pomorskiego traktatu z zakonem krzyżackim w Prusach i Inflantach w dniu 15 IX 1423 r. w Szczecinku (niem. Neustettin), a nie – jak pisze autor – w Szczecinie (niem. Stettin) (s. 400)²³. W części poświęconej relacjom inflancko-litewskim w XV w., poprzedzonej obszernym fragmentem na temat położenia Litwy na arenie międzypaństwowej w czasach pogańskich (do 1385/1386 r.), A. J. Filjuškin omawia kolejne etapy zmagania polsko-krzyżacko-litewskich w tym okresie jak wojna w latach 1409–1411 (katastrofa krzyżacka pod Grunwaldem 15 VII 1410 r. i jej skutki), przeniesienie konfliktu na grunt doktrynalny podczas soboru w Konstancji w latach 1414–1418 oraz wojny w latach 1431–1435 i 1454–1466. Trafnie politykę inflanckich władz zakonnych wobec tych wydarzeń podsumował już niegdyś Jan Kostrzak, pisząc, że była ona zmienna i ewoluowała „od niekorzystnej dla pruskiej gałęzi zakonu neutralności w I fazie wielkiej wojny, aż do przejęcia głównego ciężaru działań wojennych w końcowym etapie wojen w latach 1431–1435”²⁴. Z drobniejszych kwestii trzeba wskazać korektę dotyczącą stanowiska polskiej delegacji na soborze w Konstancji w odniesieniu do sporu z Zakonem. W ostatnim czasie Krzysztof Ożóg inaczej odczytał zasadnicze elementy polskiego programu wobec zakonu krzyżackiego w Prusach, wyłożone przed ojcami

lanckich władz zakonnych wobec wojen polsko-krzyżackich w latach 1409–1422 (cz. II), *Zapiski Historyczne*, t. 40: 1975, z. 1, s. 33–52; idem, *Rola Inflant w pierwszym okresie walki zakonu krzyżackiego z unią polsko-litewską w latach 1385–1404*, *Zapiski Historyczne*, t. 51: 1986, z. 1, s. 9–21.

²⁰ Zenon Hubert Nowak, *Współpraca polityczna państw unii polsko-litewskiej i unii kalmarskiej w latach 1411–1425*, Toruń 1996; idem, *Die politischen Verhältnisse zwischen dem Deutschen Orden und den Staaten der Kalmarer Union*, [in:] *Der Deutsche Orden in der Zeit der Kalmarer Union 1397–1521* (Ordines Militares. Colloquia Historica Torunensia, vol. 10), hrsg. v. Zenon Hubert Nowak, Roman Czaja, Toruń 1999, s. 33–46.

²¹ Rafał Simiński, *Traktat przymierza króla Eryka Pomorskiego i książąt Pomorza Zachodniego z zakonem krzyżackim w Prusach i Inflantach z 15 września 1423 roku*, *Średniowiecze Polskie i Powszechnie*, t. 7/11: 2015, s. 69–94.

²² Sebastian Kubon, *Die Außenpolitik des Deutschen Ordens unter Hochmeister Konrad von Jungingen (1393–1407)* (Nova Mediaevalia. Quellen und Studien zum europäischen Mittelalter, Bd. 15), Göttingen 2016.

²³ Ta drobna pomyłka powtarzana jest również w najnowszej historiografii, zob. Mihkel Mäesalu, *The Communication of the Master of the Livonian Branch of the Teutonic Order with the King of Denmark and the Grand Duke of Lithuania during the 15th Century*, *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders*, vol. 26: 2021, s. 149.

²⁴ J. Kostrzak, *Stanowisko [...] część I*, s. 10.

soborowymi w 1416 r. w tzw. *Propositio Polonorum* przez krakowskiego kanonistę Piotra Wolframa i pochodzącego z Italii Augustyna z Pizy. Postulowano w nim nie – jak pisze autor – likwidację korporacji mnichów-rycerzy (s. 411), ale jej reformę i translokację na pogranicze świata chrześcijańskiego, „w pobliże granic Turków i Tatarów”²⁵. Należy również dodać, że profesor wszechnicy krakowskiej Paweł Włodkowiec, dla podbudowania swoich wywodów w sporze z Krzyżakami w sprawie niezgodnego z prawem zajęcia przez nich Pomorza Gdańskiego, wskazał na Inflanty i Estonię jako na ziemie „zajęte w drodze gwałtu i grabieży”²⁶. W dalszej kolejności scharakteryzowano stosunki Inflant z ziemiami ruskimi (Nowogród Wielki i Psków). Interesująca jest uwaga autora o odmiennych metodach rozwiązywania przez Nowogród Wielki i Psków kryzysów w relacjach z Inflantami. W pierwszym przypadku uciekano się do nacisku gospodarczego, w drugim zaś do rozwiązań militarnych (s. 415). Do przełomu XV i XVI w. w kontaktach inflancko-ruskich panowała względna równowaga sił, a stan ten zburzyło dopiero opanowanie obydwu republik miejskich przez Moskwę (s. 421). Przyjęty przez autora sposób prezentacji materiału z podziałem na odrębną część litewską i ruską okazał się udany, choć trzeba zaznaczyć, że politykę inflancką wobec Litwy i ziem ruskich trudno jest niekiedy traktować rozdzielnie. Potwierdza to część tego podrozdziału dotycząca wydarzeń na przełomie XIV i XV w., kiedy na Litwie panował wielki książę Witold (s. 416–417).

Kolejny rozdział, który dotyczy historii Inflant w XVI w., rozpoczyna się charakterystyką historiografii (s. 423–431), następnie Juhan Kreem przedstawia najważniejsze problemy związane z reformacją na tym obszarze (s. 432–462), a Aleksander J. Filjuškin omawia wszechstronnie przyczyny, przebieg i skutki wojny inflanckiej w połowie XVI w. (s. 463–501). Jest to prawdziwy popis erudycji tego badacza, który zarysowuje międzynarodowe otoczenie Inflant od końca XV w., a następnie rekonstruuje stosunki dyplomatyczne między mistrzami inflanckimi a władcami moskiewskimi. Rosnąca potęga Moskwy, która pod koniec XV w. i na początku kolejnego stulecia podporządkowała sobie niezależne dotąd Nowogród Wielki (1478 r.) i Psków (1510 r.) oraz zamknęła kantor hanzeatycki w Nowogrodzie (1494 r.), wróżyła jak najgorzej dla przyszłości Inflant. Ostatecznie wojna inflancko-ruska w latach 1558–1561 przekreśliła ich funkcjonowanie w dotychczasowym kształcie i przyniosła podział kraju między Polskę i Litwę oraz monarchie skandynawskie – Danię i Szwecję. Autor nie ograniczył się do zreferowania przebiegu wojny z lat 1558–1561, ale scharakteryzował również jej skutki, sięgając aż do lat osiemdziesiątych XVI w.

Poza rozproszonymi w całej publikacji fragmentami dotyczącymi Litwy, w książce znalazł się również odrębny i poświęcony jej w całości rozdział, napisany przez Matthiasa Niendorfa (s. 501–541). Historyk omówił źródła i wielojęzyczną literaturę przedmiotu, a następnie zarysował dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego od początku XI w. (kiedy w źródłach po raz pierwszy pojawiła się nazwa „Litua”) do 1569 r. W dalszej części zostały przedstawione kwestie wyznaniowe, demograficzne i społeczno-

²⁵ Krzysztof Ożóg, *Uczeni w monarchii Jadwigi Andegaweńskiej i Władysława Jagiełły (1384–1434)*, Kraków 2004, s. 210–211.

²⁶ Z. H. NOWAK, *Współpraca*, s. 27.

-ekonomiczne. W zakończeniu znalazł się *passus* dotyczący przyczyn i konsekwencji zawarcia unii lubelskiej (s. 538–541).

Książkę zamykają dwa teksty zamieszczone w rozdziale zatytułowanym *Das Baltikum aus europäischer Perspektive*. W pierwszym z nich Christian Krötzl wskazuje, że w epoce wikingów strefa bałtycka była bardziej jednolita i zintegrowana (s. 544). Dopiero od połowy XIII w. rozpoczęła się jej „rosnąca polityczna fragmentacja”. Skutkowało to odrębnymi drogami rozwoju, którymi podążyły społeczeństwa żyjące w podobnych gospodarczych, politycznych i kulturalnych uwarunkowaniach. Badacz ubolewa nad brakiem całościowych badań nad przyczynami i przebiegiem owego zjawiska (s. 546–547). W jego opinii „Inflanty nie były w regionie bałtyckim marginalnym, lecz raczej położonym centralnie obszarem, gdzie krzyżowały i nakładały się na siebie wpływy kulturalne, społeczne i polityczne” (s. 548). W dalszej części autor zajmuje się relacjami między Kurią Rzymską a krajami strefy bałtyckiej, których początek widzi już w IX w. (s. 554). Omawiając treść bulli i listów papieskich oraz legacje realizowane przez papieskich wysłanników do pierwszej połowy XIII w., wskazuje na rosnące zainteresowanie tą częścią *christianitas* w Rzymie. Uważa, że ziemie bałtyckie stanowiły od przełomu XII i XIII w. swego rodzaju „próbne laboratorium rozwijania i sprawdzania nowych idei i modeli misyjnych, jak również organizacji monastycznej i kościelnej” (s. 561). Ich integrację z pozostałą częścią Europy łacińskiej w epoce rozwiniętego średniowiecza umożliwiały różnorodne czynniki, w tym zaangażowane w misje chrystianizacyjne zakony cysterski i dominikański, kultury świętych i pielgrzymowanie oraz kontakty z Kurią Rzymską i podróże edukacyjne. W ostatnim przypadku ważną rolę odegrał ufundowany w 1348 r. Uniwersytet Karola w Pradze (s. 562–575). Szczególnie problematyczny i złożony jest temat zaprezentowany przez Andrisa Levansa. Analizując związki Inflant z Rzeszą Niemiecką na przestrzeni ponad 300 lat (s. 576–619), doszedł on do wniosku, że relacje te cechowały się dużą różnorodnością i nie można ich ująć w „jednoznaczną formułę”. Cesarz i jego instytucje ujmowały owe relacje przy pomocy prawa, „w którym partycypowały jednostki, zbiorowości oraz instytucje i z którego czerpały swoją legitymizację”. Konkludując zauważa, że „Rzesza była odległa [od Inflant – R.S.] – tak w przestrzennym, jak mentalnym sensie” (s. 619).

Treści poszczególnych rozdziałów uzupełniają krótkie, syntetyczne i bogate w informacje opracowania w formie tzw. kapsułek (*Textboxen*). W załączniku do książki znalazła się tablica chronologiczna obejmująca okres przedstawiony w tomie (s. 625–628), indeks nazw miejscowych (s. 629–636) i indeks osobowy (s. 637–645). Na wklejkach przedniej i tylnej okładki umieszczono barwne mapy przedstawiające podziały polityczno-terytorialne i kościelne Inflant i Litwy około 1300 r. i około 1500 r. z zaznaczonymi miastami i najważniejszymi zamkami.

Recenzowana publikacja koncentruje się przede wszystkim na politycznych, społecznych, gospodarczych i kościelnych aspektach inflanckiego średniowiecza. Pewien niedosyt pozostawia czytelnikowi zainteresowanemu kwestiami kultury. Mimo to można z pełnym przekonaniem stwierdzić, że w odniesieniu do czterech pierwszych aspektów spełnia z należytą starannością wymagania kierowane pod adresem tego typu opracowań. Imponuje nie tylko sprawne poruszanie się autorów poszczególnych rozdziałów w meandrach zagadnień szczegółowych i panowanie nad ogromną liczbą faktów jed-

nostkowych. Niezwykle pozytywne wrażenie sprawia zarazem szerokość ujęcia prezentowanych problemów. Ważne jest także, że podręcznik udostępnia szerszemu niemieckojęzycznemu gronu odbiorców wyniki badań, które były dotąd publikowane w językach estońskim, litewskim i łotewskim. *Summa summarum* daje niezwykle interesujący i złożony obraz dziejów ziem bałtyckich w średniowieczu. Książka zasługuje na bardzo wysoką ocenę. Jest trwałym osiągnięciem międzynarodowego grona badaczy, które na długi czas pozostanie podstawowym punktem odniesienia dla każdego historyka średniowiecznego *Baltikum*.

Rafał Simiński*

 <https://orcid.org/0000-0002-3533-0566>

BIBLIOGRAFIA

- Allik, Kadri-Rutt. "Revaler Testamente aus dem 15. Jahrhundert. Das Testament des Revaler Bürgers Gerd Satzem (1491)." *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 46 (1997): 178–204. <https://doi.org/10.25627/19974626306>.
- Boockmann, Hartmut and Heinrich Dormeier. *Konzilien, Kirchen- und Reichsreform 1410–1495*. Stuttgart: Klett-Cotta Verlag, 2005.
- Brüggemann, Karsten, Detlef Henning, Konrad Maier and Ralph Tuchtenhagen, eds. *Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region*, vol. 1: *Von der Vor- und Frühgeschichte bis zum Ende des Mittelalters*. Stuttgart: Hiersemann Verlag, 2018.
- Bruiningk von Hermann and Nikolaus Busch, eds. *Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1201 bis 1500)*. Riga: Jonck & Poliewsky, 1908.
- Bulach, Doris. "Ausgrenzung, Eingrenzung, Assimilation? Slawen und Deutsche im mittelalterlichen Handwerk des südlichen Ostseeraums und Brandenburgs." *Hansische Geschichtsblätter* 124 (2006): 71–91. <https://doi.org/10.21248/hgbll.2006.141>.
- Bunge von Friedrich Georg, ed. *Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch*, part 1, vol. 2: *1301–1367*. Reval: Kluge und Ström, 1855.
- Christiansen, Eric. *Krucjaty północne*. Translated by Janusz Szczepański. Poznań: Wydawnictwo Rebis, 2009.
- Eimer, Birgitta. *Gotland unter dem Deutschen Orden und die Komturei Schweden zu Årsta*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1966.
- Froese, Wolfgang. *Geschichte der Ostsee. Völker und Staaten am Baltischen Meer*. Gernsbach: C. Katz, 2008.
- Froese, Wolfgang. *Historia państw i narodów Morza Bałtyckiego*. Translated by Maciej Dorna, Ewa Płomińska-Krawiec and Katarzyna Śliwińska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
- Gąssowska, Maja. "Fundacje ołtarzowe w klasztorze dominikanów w Rewalu w XIV i XV wieku." In *Święty Jacek i dziedzictwo dominikańskie*, edited by Erwin Mateja, Anna Pobóg-Lenartowicz and Maria Rowińska-Szczepaniak, 453–466. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2008.

* Instytut Historyczny, Uniwersytet Szczeciński

 rafal.siminski@usz.edu.pl

- Gąssowska, Maja. "Portret cysterek rewalskich 'we wnętrzu'". In *Ambona. Teksty o kulturze średniowiecznej ofiarowane Stanisławowi Bylinie*, edited by Krzysztof Bracha and Wojciech Brojer, 109–125. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk, 2016.
- Gąssowska, Maja. "Religijność ludowa Inflant w świetle statutów synodalnych z 1422 i 1428 r. i źródeł miejskich z XV w." In *Zbożność středoveku*, edited by Martin Nodl, Krzysztof Bracha, Jan Hrdinou and Paweł Kras, 157–173. Praha: Filosofia, 2007.
- Hahn, Kadri-Rutt. *Revaler Testamente im 15. und 16. Jahrhundert*. Berlin: LIT Verlag, 2016.
- Hormuth, Dennis. "Die Christianisierung als politisches Argument in der livländischen Publizistik der Frühen Neuzeit." *Zapiski Historyczne* 76/4 (2011): 43–61.
- Kostrzak, Jan. "Rola Inflant w pierwszym okresie walki zakonu krzyżackiego z unią polsko-litewską w latach 1385–1404." *Zapiski Historyczne* 51/1 (1986): 9–21.
- Kostrzak, Jan. "Stanowisko inflanckich władz zakonnych wobec wojen polsko-krzyżackich w latach 1409–1422 (część 1)." *Zapiski Historyczne* 39/4 (1975): 7–28.
- Kostrzak, Jan. "Stanowisko inflanckich władz zakonnych wobec wojen polsko-krzyżackich w latach 1409–1422 (cz. II)." *Zapiski Historyczne* 40/1 (1975): 33–52.
- Kubicki, Rafał. "Mendicant Orders in medieval Prussia and Livonia: Pastoral Activities in Towns." *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 33 (2016): 123–146. <https://doi.org/10.15181/ahuk.v33i0.1499>.
- Kubicki, Rafał. "Uwagi na temat roli zakonów mendykanckich w duszpasterstwie na terenach wiejskich państwa zakonu krzyżackiego w Prusach." *Studia Historica Gedanensia* 7 (2016): 17–37. <https://doi.org/10.4467/23916001HG.16.001.6386>.
- Kubon, Sebastian. *Die Außenpolitik des Deutschen Ordens unter Hochmeister Konrad von Jungingen (1393–1407)*. Göttingen: V&R unipress, 2016.
- Lemmens, Leonhard. *Die Franziskanerkustodie Livland und Preussen. Beitrag zur Kirchengeschichte der Gebiete des Deutschen Ordens*. Düsseldorf: Schwann in Komm, 1912.
- Mäesalu, Mihkel. Review of *Liv-, Est und Kurländisches Urkundenbuch. Erste Abteilung, 1472–1479*, part 1, vol. 13, edited by Klaus Neitmann, Matthias Thumser, Madlena Mahling. *Forschungen zur baltischen Geschichte* 14 (2019): 237–241.
- Mäesalu, Mihkel. "The Communication of the Master of the Livonian Branch of the Teutonic Order with the King of Denmark and the Grand Duke of Lithuania during the 15th Century." *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders* 26 (2021): 139–177. <https://doi.org/10.12775/OM.2021.007>.
- Możdżeń, Julia. "Synkretyzm religijny Prusów na podstawie kroniki Szymona Grunaua." *Pruthenia. Pismo poświęcone Prusom i ludom bałtyjskim* 6 (2011): 221–248.
- Neitmann Klaus and Matthias Thumser, eds. *Liv-, Est und Kurländisches Urkundenbuch*, part 1, vol. 14: 1480–1483. Köln: Böhlau Verlag, 2020.
- Neitmann Klaus, Matthias Thumser and Madlena Mahling, eds. *Liv-, Est und Kurländisches Urkundenbuch*, part 1, vol. 13: 1472–1479. Köln: Böhlau Verlag, 2018.
- North, Michael. *Geschichte der Ostsee. Handel und Kulturen*. München: Verlag C. H. Beck, 2011.
- North, Michael. *Historia Bałtyku*. Edited by Jörg Hackmann, translated by Adam Peszke. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2018.

- Nowak, Zenon Hubert. "Die politischen Verhältnisse zwischen dem Deutschen Orden und den Staaten der Kalmarer Union". In *Der Deutsche Orden in der Zeit der Kalmarer Union 1397–1521*, edited by Zenon Hubert Nowak and Roman Czaja, 33–46. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999.
- Nowak, Zenon Hubert. *Współpraca polityczna państw unii polsko-litewskiej i unii kalmarskiej w latach 1411–1425*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1996.
- Ożóg, Krzysztof. *Uczeni w monarchii Jadwigi Andegaweńskiej i Władysława Jagiełły (1384–1434)*. Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Umiejętności, 2004.
- Paravicini, Werner. "Zeitenwende. Edelleute aus dem Ordensland Preußen und Livland im Westeuropa des 15. Jahrhunderts." In *Reich, Regionen und Europa in Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Peter Moraw*, edited by Barbara Krauß, Paul-Joachim Heinig, Sigrid Jahns, Hans-Joachim Schmidt, Rainer Christoph Schwinges and Sabine Wefers, 413–442. Berlin: Duncker & Humblot, 2000.
- Radziwiński, Andrzej. "Podziały kościelne Inflant z Estonią." In *Inflanty w średniowieczu. Władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów*, edited by Marian Biskup and Marian Arszczyński, 17–42. Toruń: Wydawnictwo UMK, 2002.
- Radziwiński, Andrzej. "Udział zakonu krzyżackiego w procesie ewangelizacji Prus. Uwagi na podstawie ustawodawstwa synodalnego." *Zapiski Historyczne* 70/1 (2005): 7–26.
- Rand, Nele. "Die livländische Bauernschaft in den Statuten der Rigaer Provinzialsynoden." In *Estnisches Mittelalter. Sprache – Gesellschaft – Kirche*, edited by Kadri-Rutt Hahn, Matthias Thumser and Eberhard Winkler, 167–192. Berlin: LIT Verlag 2015.
- Simiński, Rafał. "Traktat przymierza króla Eryka Pomorskiego i książąt Pomorza Zachodniego z zakonem krzyżackim w Prusach i Inflantach z 15 września 1423 roku." *Średniowiecze Polskie i Powszechne* 7/11 (2015): 69–94.
- Tymowski, Michał. "Organizacje plemienne na obszarze Polski w IX–X w. w świetle antropologicznych teorii systemu segmentarnego i wodzostwa (chiefdom)." In *Europa barbarica, Europa christiana. Studia mediaevalia Carolo Modzelewski dedicata*, edited by Roman Michałowski, 263–283. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2008.
- Vasar, Juhan. *Taani püüded Eestimaa taasvallutamiskes 1411–1412*. Tartu: Mattiesen, 1930.
- Widder, Ellen and Volker Ohlenschläger. "Hofordnungen." In *Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich*, vol. 3: *Hof und Schrift*, edited by Jan Hirschbiegel and Jörg Wettlaufer, 391–407. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2007. Accessed May 31, 2022: https://adw-goe.de/digitale-bibliothek/hoeft-und-residenzen-im-spaetmittelalterlichen-reich/id/rf15_III-354/?tx_find_find%5BunderlyingQuery%5D%5Bq%5D%5Bdefault%5D=Hofordnung&tx_find_find%5BunderlyingQuery%5D%5Bposition%5D=1